

A. MUSAEVTÍN KÓRKEM SHÍGARMALARÍNDA KAWZATIVLIK TEÑEWLERDÍN QOLLANÍLÍWÍ

Allanazarov Esbergen

Ájiniyaz atındaǵı NMPI qaraqalpaq tili kafedrası docenti, f.i.k.

Qalbaeva Aqmaral

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı, Filologiya fakulteti 3-kurs studentı

Annotaciya. Kórkem shıǵarmalar tilin lingvopoetikalıq aspektte izertlewler házirgi zaman talaplarınıń biri bolıp, poeziyalıq shıǵarmalar tilin úyreniy máselesi arnawlı izertlewlerdi talap etedi. Maqalada kórkem shıǵarmalarda teñewlerdiń stillik qollanılıwı hám olardıń milliy tilimizdiń, lingvomádeniyatımızdiń, tillik estetikanıń rawajlanıwındaǵı ornı hám áhmiyeti boyınsha jazıldı.

Kalit so'zlar: lingvistika, ot, sifat, valentlik, ekvivalent, kontekst, obraz, semantika, stil, shakl.

Аннотация. В статье одна из языковых единиц нашего языка посвящена событию употребления в художественном языке. В произведениях приводятся некоторые подробности, касающиеся особенностей значения слова в употреблении.

Ключевые слова: лингвистика, антонимы, ествительные, прилагательные, валентность, эквивалент, контекст, образ, семантика, стиль, форма.

Annotation. In the article, one of the linguistic units of our language is devoted to the event of the use of antonym s units in the artistic language. In the works, some details are given concerning the peculiarities of the meaning of the word in use.

Key words: linguistic, language, context, concerning, peculiarities, semantical, stile, forma.

KIRISH

Qaraqalpaq til iliminde kórkem poeziyalıq shıǵarmanıń tilinde qollanılǵan sózlerdiń kommunikativlik xızmetine stillik jaqtan baha beriw házirgi kúnde oǵada áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp esaplanıladı. Kórkem ádebiyat tiliniń hár bir tarawında folklorlıq shıǵarmalardan baslap jazba ádebiy shıǵarmalar tilinde kawzativ teñewlerdiń qollanılıwı jiyi ushırasadı hám súwretlenip atırǵan shaxs, yamasa hádiyselerdiń oqıwshıǵa tásirin kúsheytiwge de xızmet etedi. Kawzativlik (latinsha causa, sebep, inglis tilinde cauzative-sebepli) mánilik sóz formaları qaraqalpaq poeziyasında, sonıń ishinde A. Musaev shıǵarmalarında da kóplep ushırasadı ház oǵan semantikalıq baǵdarda baha beriliwi zárúrligi tuwadı.

Qaraqalpaq poeziyası tilinde teñewlerdi sheber, orınlı qollanıw shayırdıń uqıplılıǵına, jeke stillik oratorlıq sheberligine baylanıslı boladı. V.V.Vinogradov: “Sóz óneriniń tili sózlik-kórkem formalar, ádebiy til menen xalıqlıq sóylew tiliniń kommunikativlik, ańlatıwshı hám kórkem súwretlewshi xızmetleriniń sintezi tiykarında dóregen mánileri hám xızmetleri bolıp tabıladı”-dep atap ótedi [1.34]. Sóz semantikasına, sóz mánisine, troplar, sonıń ishinde teñewlerge baylanıslı ilimiy jaqtan búgingi kúnde kóp sanlı monografiyalıq miynetler, toplamlar, ilimiy maqalalar, qollanbalar hám taǵı basqa da jumıslardıń dóretilip, olar lingvistika iliminiń jetiskenliklerin belgili dárejede bayıtıp atr. Bul boyınsha L.Abdullaevanıń,

S.Ashirbaevtiń, A.Mamajanovtiń monografiyalıq miynetleri dıqqatqa ılayıq. Sóz semantikasına, sóz mánisine, troplar, sonıń ishinde teńewlerge baylanıslı ilimiy jaqtan búgingi kúnde kóp sanlı monografiyalıq miynetler, toplamlar, ilimiy maqalalar, qollanbalar hám tađı basqa da jumıslardıń dóretilip, olar lingvistika iliminiń jetiskenliklerin belgili dárejede bayıtıp atır. Bul boyınsha L.Abdullaevanıń, S.Ashirbaevtiń, A.Mamajanovtiń monografiyalıq miynetlerin atap ótiy orınlı [1.34].

Teńewler kórkem sóz ustası tárepinen súwretlenip atırǵan qanday da bir waqıya yamasa hádiysege obrazlılıq penen qatnas jasap, oǵan insanıń dıqqatın awdarıw ushın, sol nárseni ekinshi bir zatqa teńep, salıstırıp kórsetedi. Qaraqalpaq tilinde teńewler day/-dey, -tay/-tey affiksleri, sonday-aq, kibi, sıyaqlı, tárizli, yańlı, misli sıyaqlı kómekshi kawzativlik mánili sózler menen ańlasıladı. Buǵan shayır A.Musaevtiń dóretiwshiligindeki mısallardan kóriwge boladı. Mısalı:

Bir otırsa qayıtıp turmas keseldey,
Turaǵoysa toqtamaydı eserdey,
Másisi pos taslap qara mesheldey,
Shılǵawı shashaqlı Erejep bala.

Usı qosıq qatarlarınan alınǵan mısallarda (*kesel*, *eser*, *meshel*) sózlerine obrazlılıqtı kúsheytiw maqsetinde (*kesel+dey*, *eser+dey*, *meshel+dey*) kawzativlik máni júklengen teńewler qollanılǵan poetikalıq qatarlardıń ózinen-aq sóz sheberleri tárepinen bayanlangan pikirdiń tásiiri kúsheyip kelgen. Jeke dóretiwshilik stiline qaray sonsha anıq, obrazlı, ótkir hám tásirli túrde pikirdiń oqıwshıǵa jetkeriliwi hám túsiniwi, zawıqlılıqqa iye bolıwı ayqın sezilip tur. Shayır bul qosıq qatarları arqalı qaharmandı táriyplewde óziniń dóretiwshilik, stillik sheberligi menen onıń qanday ekenligin, minez-qulqın teńewler arqalı sheber táriyplep beriwge háreket etken. Sonday-aq, shayırdıń xalıq arasında awızdan awızǵa keń taralǵan belgili qosıqlarınan biri "Táriyp" qosıǵında da kawzativ teńewlerdi ushıratamız:

Ǵarip aytar ótti neshe jahangir,
Hár kim elin jaman demes, jaqsı der,
Mir-Alisher, Jiyrenshege taqabbil,
Ataqlı shayırlar qaraqalpaqta.

Bul qosıq qatarlarında Alisher Nawayı, Jiyrenshege "Mir-Alisher, Jiyrenshege taqabbil" dep qaraqalpaqlardıń sanalılıǵın, kórkem sózge sheberligin teńep, sózge sheshenligin, dilwarlıǵın kawzativli teńewler arqalı obrazlı túrde súwretlep kórsetedi. Bul qatarlarda hár bir qollanılǵan teńewlerdiń stillik sheberlik penen qollanıwı arqalı, onıń kawzativli mánisi kórkem súwretlengen pikirde de obrazlılıq, tásirsheńlik bar ekenligin sezemiz.

Haslı insan, ózin kórseń periyzat,

Shasmi jadiw kibi, g'amzası jállad,
Ádebi, ikramı mıń qızdan ziyat,
Húrlerge bası yeter sekil sıyaqlı.

Bul qosıq qatarlarında shayır qız-kelinshekleriniń qusağan-kibi, (kawzativ) iybeliligin, gózzallıgın, ádep-ikramlılıgın, dilwarlıgın kawzativ teńewler arqalı sheber táriyplep obrazlı real kózqarasta súwretlegen. Olarda sáykes til birlikleriniń kórkem dóretpelerde stillik qollanıwı menen bir qatarda, tilde súwretlew qurallarınıń biri sıpatında teńewlerdiń qollanıw ózgeshelikleri ózbek tili materialları tiykarında keńnen úyreniledi [2.75]. Til birliklerine sistemalıq jaqtan qatnas jasaw, sóz hám leksemanıń parqın anıqlaw til iliminde sóz jasalıw, sózdiń mánilik hám dúzilislik túrlerin úyreniw menen de baylanıslı,- dep atap ótedi professor E. Berdimuratov [3.132].

Ağa-Yunus kibi tuwğan aғası,
Jeńgesi qıyattıń maqsımzadası,
Zamanında edi qızdıń aғlası,
Aziz diyer xızmetkeri múnásip.

Shayır bul qosıq qatarlarında maqsımjan qızdıń aғasınıń Ağa-Yunus kibi ekenligin, al jeńgesiniń qıyat urıwınan ekenligin, zamanınıń aғla qızlarınan ekenligin táriyplep ótedi.

Isimi Masqanadur shul qızdıń atı,
Megzer Shaxsanemge hasılı hám zatı,
Qız qádirin bilmey júrgen elatı,
Elinde kóp eken dushpanıń seniń.

Shayırdıń bul táriyp qosıgı Jamal qızı Másxanğa arnalğan bolıp, qosıq qatarlarında Másxannıń Shaxsanemge megzes hasıl-zatı qızdıń qádirin bilmey júrgen elatı, elinde dushpanları kóp ekenligin táriyplep ótedi. Sonday-aq, shayır óziniń “Qırmızı” qosıgında qız kelbetin tómendegishe súwretleydi:

Bir mahitabandur qırmızı beden,
Ishqında zar boldı anıń kóp ladan,
Shashı súmbil kibi tisi ánjiman,
Alma kibi iyekleri qırmızı.

Shayır bul kawzativlik qosıq qatarları arqalı Qırmızı obrazın ashıp beriwde onıń dilwarlıgın, teńi joq gózzallıgın, ishqında qanshadan-qansha adamlardıń zar ekenligin, shashlarınıń súmbilligi, hátteki tislerniń anjimanlıgın, sonday-aq iyeklerin almağa teńep onıń sulıwlıgın kúshli lirikalıq obrazlılıq penen táriyplegen.

Hár kim óz dáwirinde Gárip-Shaxsanem,
Ótti bul dúnyadan Gárip jan bilen,

Hárkim teńin tawıp oynayıp kúlip,
Gúl bilen búlbildek jawlana keldi,

Pushayman áyledi dúnyaǵa kelip,
Shajer japıraǵınde k sargayıp solıp,
Náshe kón arada sergizdan bolıp,
Aqırında ahı-apǵan keldi ...

Kórkem sóz sheberi bul qosıq qatarlarında *búlbildeg-búlbildek, búlbilge qusaǵan, japıraqtay-japıraǵınde k* kawzativlik qatarları arqalı qızdıń kelbetin táriyplewde onıń gúlge, búlbilge, sol arqalı folklorlıq dástúrlerden de sheber paydalanıwdı ámelge asırǵan hám olar arqalı obrazlılıqtı kúsheytken, hár bir qız óz zamanında Ğárip-Shaxsanemtey gózzal ekenligin táriyplegen, ekspressiv tásirsheńlikke eriskenligin kóriwge boladı.

Joldas emes lashın suńqar,
Ushqan qustay qanatı bar,
Zamanında bul hám tulpar,
Qatarınan ótti kók at.

Jolǵa shıqsa jıldırımday,
Oǵan hesh bir tabılmas tay,
Yusupbektiń Bádgrindey,
Daǵı dástan ótti kók at.

Kórkem sóz sheberi qustay (atlıq), jıldırımday (feyil), Bádgrindey (atlıq), kawzativlerdi sóz tańlaw ustalıǵı, tapqırılıǵı menen, stillik sheberlik kórsetip súwretlegen, poetikalıq qatarlarda erte dáwirlerden-aq adamzattıń joldası bolǵan attı táriyplewde tereń mánili tolǵanıslar arqalı kúshli emocionallıq-ekspressivlik mánige iye sezimtalıq penen bere alǵan. Solay etip shayır insanda olarǵa súyispenshilikti arttıradı.

Saqıylıqqa Hatamtayday,
Mıń tillalıq kálan bayday,
qırıq qadaq qant, eki pud shay,
Nesiye satqan Xalmurat.
Rustamdek salǵan ǵayratı,
Góruǵlidek siyasatı,
Yadına túsip elatı,
Aynalıp kelgen Xalmurat.

Bul poeziyalıq qosıq qatarlarında insannıń saqıylıǵı, onıń bay adam sıyaqlı xalıqqa nesıyege zat beriwin, sonday-aq folklorlıq stildegı Rustem kibi ǵayratlı ekenligi súwretlense, Góruǵlı sıyaqlı aybatlılıǵın, aqıl-parasatlılıǵın kawzativlik teńewler arqalı ashıp beriwege erisken, sózdiń tásirsheńligine erisilgen.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq kórkem sóz ustaları dóretpelerinde kórkemlew qurallarınıń biri kawzativlik teńewler lirikalıq qaharmanlardıń obrazların ashıp beriwege ózine tán stillik ózgesheligi menen sheber qollanılǵanlıǵın kóriwge boladı. Qaharmanlardıń táriypleniwi arqalı olardıń oqıwshı anıq, tásirli hám túsinikli etip jetkerip berilgenligi sebepli onı sezinedi hám tolqınlanadı. Shayır shıǵarmaların oqıp otırıp biz qaraqalpaq kórkem ádebiy shıǵarmaları tilinde kórkemlew qurallarınan, sonıń ishinde kawzativlik teńewlerden paydalanıp obrazlılıqtı bayıtıwda onıń dóretywshilik xızmetiniń biybaha ekenligi, olardıń xalqımızǵa ele kóp ásirler dawamında áhmiyetli bolıp qalatuǵınlıǵı, qunlı ekenligi hám ele de izertlewlerdi talap etedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Виноградов В В. Проблемы русской стилистика. М., «Высшая школа», 1981. 184-бет.
2. Мамаджанов А. Стилистические особенности сложных предложений современного узбекского литературного языка. А.Д.Д. Т., 1991.
3. Х. Ўзбек тилида сўзларнинг функциональ синонимлари. А.Д.Д. Т., 1999. Абдуллаева Л. Лексическая стилистика узбекской художественной литературы. Т., 1979.
4. Турсунов С. Лексическое особенности дастана «Алпамыш» А.К.Д. Т., 1990.
5. E. Berdimuratov. Házirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya. Nókis, 1994, 9-бет.
6. Муўсаев А. "Биринши май". Нөкис, "Қарақалпақстан", 1980.